

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВИЙ СТИЛЬ

Однією з гострих проблем порівняльного правознавства, і насамперед його методики, є питання про можливість його застосування стосовно права колишніх соціалістичних країн. Згідно з ортодоксальною соціалістичною доктриною, функції соціалістичного і капіталістичного права діаметрально протилежні. Західна правова доктрина не визнає соціальної функції права як знаряддя панівного класу в класовій боротьбі. Для соціалістичної доктрини, навпаки, реальність права полягає безпосередньо в його соціальній функції. І з цієї точки зору для соціалістичної доктрини рівноправне порівняння різних правових систем не має сенсу або навіть неможливе. На підставі відмінностей в ідеології і в першу чергу у структурі господарства і суспільства обидві системи принципово непорівнянні. Раніше в СРСР панувала точка зору про придатність порівняльного правознавства як знаряддя доведення переваг соціалістичного права.

Нині очевидно, що констатувати принципову непорівнянність західних і колишніх соціалістичних правоустроїв було б помилковим. «Соціалістичне» минуле не може бути перешкодою для співробітництва між компаративістами Сходу і Заходу.

У зв'язку з цим постає потреба до звернення до стильоутворюючих, тобто істотних і важливих, елементів сучасного права України. Якими мають бути ці елементи? Це питання набуває особливої актуальності, якщо зважати, по-перше, на споконвічну європейську ідентичність українського народу, по-друге, на глобалізацію правоустроїв у сучасному світі і інтернаціоналізацію порівняльно-правового дослідження.

Чи можна вже сьогодні говорити про існування чи виникнення в праві України функціонально однорідних аналогів західним, а можливо, й східним правоустроєм? Це питання засадниче і нині є найбільш складним завданням правників-компаративістів в Україні.

Орієнтуючись на набуття компаративно-правової науки, зокрема в питанні про правові стилі, стильоутворюючими елементами права України варто вважати: світоглядно-ідеологічні фактори, історичне виникнення й еволюцію правової системи, панівну роль правової доктрини і її своєрідність, джерела права і методи їх тлумачення, своєрідність юридичної техніки.

Названі фактори як принципи й зумовлюють характер стилю правового устрою України. При цьому варто мати на увазі, що визначати характер стилю українського права слід у контексті більш об'ємної проблеми типології права України чи то проблеми класифікацій у сфері права. Ідеться про те, чи вважати Україну державою романо-германської, східноєвропейської або ж євразійської правової сім'ї. Звичайно, тут постає таке ж складне питання знаходження принципів групування правових систем, або, що те ж саме, виявлення елементів їх стилю.

Проаналізуємо кожен зі стильоутворюючих елементів українського права.

Щодо світоглядно-ідеологічних факторів ми вже відзначали, що право в суспільстві не автономне і не самодостатнє, а мусить відображати суспільні цінності. Це означає, що право — в усіх суспільствах — отримує свій авторитет ззовні. Таким зовнішнім зумовлюючим фактором і є світогляд та ідеологія. Ідеться про те, що будь-яка юридична система ґрунтується на фундаментальному виборі принципів — які, між іншим, нечисленні, — здатних відігравати панівну роль усередині юридичної системи і визначати її ідейну серцевину і мету. Такі фундаментальні принципи є філософськими. «...Ми знаємо, що юридичні судження передусім залежать від вибору пропозицій на філософському рівні (бо саме ці пропозиції постають як фундаментальні посилки) і лише потім — від вибору технічних пропозицій, які забезпечують застосування перших. Зіставлення філософських і технічних пропозицій із фактами приводить до конкретного рішення» [1, 482].

Зазвичай виокремлюють такі фундаментальні принципи чи то світоглядні ідеології, як лібералізм і соціалізм.

Згідно з ліберальною думкою людська особистість є доконечною метою права, тому юридичні закони можуть прийматися тільки у зв'язку із життєдіяльністю людини як такої. Суспільство створене для людини, а не людина для суспільства. Держава і суспільство мусять забезпечити гідне існування людини і свободу, оскільки вони є лише «конструкціями», які дозволяють людині затвердити цінність своїх прав і реалізувати їх. Правовий закон покликаний примусити всіх дотримуватися прав кожного індивіда, він установлює взаємні обмеження цих прав і поєднує ідею прав з ідеєю обов'язків.

Так для І. Канта право є «системою умов», які забезпечують співіснування індивідуальних «свобод», а також співіснування здатності кожного діяти з аналогічною здатністю інших. Свобода постає тут як вища цінність і «природжене право» людини, захист якого є завданням держави. Об'єктивне право виявляється в такому випадку «системою суб'єктивних прав, які захищені законами, що визначають, обмежують і гарантують владу індивідів».

Сучасне колективістське мислення ґрунтується перш за все на ідеї К. Маркса. В його працях, як відомо, право — сукупність засобів, за допомогою яких клас буржуазії забезпечує своє економічне панування, виходячи зі своїх класових інтересів; воно мусить стати знаряддям пролетаріату в його боротьбі проти колишнього пануючого класу, і боротьба ця мусить точитися до того часу, поки в комуністичному суспільстві зі зникненням буржуазії не відімре держава.

За такого підходу суспільство перетворюється на вищу цінність, яку необхідно захищати, а право мусить співвідноситися з інтересами соціальної групи, а не індивіда. Право, за К. Марксом, редукується до позитивного права, яким воно є в даний момент і на даній території; при цьому правова норма впливає з аналізу економічних фактів. Суттєво, що не звертається увага на те, справедливе це право чи ні. Воно постає певною автономною дисципліною, яка ототожнюється з волею держави, вираженням якої таке право і є. У такій ситуації не мусить виникати конфліктів між правом і державою, яка постає його єдиним

джерелом, еволюція чи трансформація якої позначається на відповідних змінах і в праві. Право редукується до рівня державних атрибутів і є провідником волі держави.

Такий погляд на речі легко переходить у «державний соціалізм», де право перетворюється на сукупність засобів, за допомогою яких певні групи людей захищають життєво необхідні умови свого розвитку і де юридичні відносини спираються на інститути, які працюють на спільні цілі, а не на приватний договір. Це призводить одночасно до колективного привласнення багатств і до підкорення індивіда колективу.

Врешті, колективістські доктрини підтверджують перевагу суспільства над людиною і наділяють право функцією організації порядку, якому індивід мусить підкорюватися заради загальних інтересів. Однак слід визнати, що колективізм характеризується ірреальністю і деспотизмом (стосовно індивіда). Рабське становище людини, абсолютистський характер центральної влади, невинувато зосередженої в руках окремої особи чи органу і ґрунтованої на засобах нерідко такого ж невинуватого примусу, не можуть зробити людей, що живуть у суспільстві, багатшими: за відсутності особистої мотивації стимулів для збільшення виробництва і активності виявляється недостатньо і економіка залишається слабкою.

Що відбувається із суб'єктивними правами, коли долається антагонізм між індивідуальним і загальним інтересом?

Прибічники колективістських чи то соціальних доктрин, аргументуючи свою позицію, указують на те, що право не може мати за мету задоволення тільки індивідуальних інтересів, але спільних, тому слід наполягати більшою мірою на обов'язках, ніж на прерогативах кожного, а так звані права розглядати як лише «соціальні функції», які підлягають виконанню. Суб'єктивні права, на думку останніх, містять непридатну ідею абсолютизму, оскільки ці права роблять наголос лише на прерогативах і ігнорують відповідні обов'язки, які повинні мати носії прерогатив.

З точки зору школи природного права, визначення і термінове закріплення суб'єктивних прав мали витоком сутність самої людини.

Визнання суб'єктивних прав, головним чином, у деклараціях прав людини зробило ці права «засобами захисту індивіда від деспотизму», так що тепер вони є наслідком руху демократичної і ліберальної ідеології, яка прагне захистити індивіда від посягань державного абсолютизму. Суб'єктивні права постають також засобом виникнення в громадян духу ініціативи і відповідальності.

Аналіз лібералізму і соціалізму як світогляду засвідчує, що різні правові системи зіштовхуються з двома головними ідеологічними альтернативами: справедливість чи користь, з одного боку, і персоналізм чи колективізм, з другого. Ідеологічною основою правової системи може бути ідея користі, ідея справедливості, з одного боку, і ідея персоналізму чи колективізму, з другого, які можуть поставати у такій ролі або по черзі, або водночас. Гарантувати досягнення цих вищих ідей або цілей і покликане право. У цьому виявляється

зв'язок права з політикою і світоглядом, який й актуалізує ідеологічне питання доконечної мети права.

Сучасне розуміння ліберальних принципів справедливості і політики обстоює класик лібералізму, австрійсько-американський юрист, економіст і політичний філософ Ф. А. фон Хайєк. Цей мислитель говорить про небезпеку, яка нині загрожує особистій свободі внаслідок посилення дирижизму держави. Зберегти вільне суспільство, на думку Ф. А. фон Хайєка, можливо лише за умови розуміння трьох фундаментальних речей. По-перше, «існує відмінність між організацією і стихійним, або самовиникаючим, порядком, і відмінність ця визначається тим, що в них переважають різні види правил, або законів. По-друге, те, що сьогодні розглядається як «соціальна», або розподільча, справедливість, має сенс лише у межах першого виду порядку — в організації, але позбавлена «...будь-якого сенсу і цілком несумісна зі стихійним порядком, який Адам Сміт називав “Великим суспільством”, а Карл Поппер — “Відкритим суспільством”». По-третє, те, що пануюча модель ліберально-демократичних інститутів, коли один і той же парламент встановлює правила справедливої поведінки і спрямовує діяльність уряду, неминуче веде до поступової трансформації стихійного порядку вільного суспільства в тоталітарну систему, підкорену інтересам певних коаліцій організованих інтересів [2, 21].

Питання можна конкретизувати, якщо запитати: індивідуальна чи колективна справедливість або приватна чи спільна користь?

Ми завжди і, очевидно, упереджено протиставляємо індивідуалізм і колективізм. Індивідуалізм ґрунтується на філософській доктрині, яка затверджує реальність індивідів як таких усупереч родовій і видовій детермінованості; індивідуалізм знаходить своє вираження в теоріях, які вбачають в індивіді загальну цінність політичного, економічного і морального характеру і запроваджують ідею розвитку прав і обов'язків індивіда. Колективізм, навпаки, пов'язаний з доктриною і такою системою управління суспільством, які ґрунтуються на ідеї колективної власності на засоби виробництва і обміну та на владі держави. Зіткнення колективізму і індивідуалізму відповідає традиційному антагонізму між капіталізмом і соціалізмом або між лібералізмом і дирижизмом. У даному випадку ідеться перш за все про політичний аналіз. Однак усе це позначається безпосередньо на юридичній сфері, бо ми не можемо не визнавати існування зв'язків, що поєднують право і політику. Деякі вчені наголошують, що політика, починаючи власне з держави, прагне знайти обґрунтування в праві і створює юридичні правила для обслуговування своїх цілей; звідси виникає постійна напруга між правом і політикою з незмінним посиленням пануючої ролі права [1, 67]. У даному випадку ми не зважуємося розглядати право як знаряддя на службі у політики чи, навпаки, підкорювати політику праву. Але ми можемо, напевно, визначити право як «мистецтво поєднання політики і етики» та уявити його як «посередника» між політикою і мораллю.

Ідеологічні альтернативи справедливості чи користі і персоналізму чи колективізму позбавляються сенсу в правовій і соціальній державі. За європейсь-

ким розумінням, принцип правової і соціальної держави належить до найважливіших цінностей, бо він означає захист громадянина від сваволі з боку держави.

Висновок той, що ліберальний характер розглянутих світоглядно-ідеологічних факторів зумовлює відповідний природно-правовий характер української правової системи. Першочергове місце в цій системі посідає доктрина права як вчення про праворозуміння, правоутворення і правореалізацію. Природно-правовий характер цього вчення зумовлюють норми-принципи чинної Конституції України. Це, насамперед, такі фундаментальні політико-правові принципи, як природні права людини, народного суверенітету, суспільного договору, поділу влади, верховенства права, правової держави, громадянського суспільства. Ці принципи, хоча і з'явилися у греко-римську епоху, є повноцінними здобутками теорії природного права доби європейського Просвітництва XVII–XVIII століть.

Усі ці принципи закріплює й чинна Конституція України, що засвідчує визнання у нас європейської традиції природного права та її теперішню актуальність.

Історія правознавства — це насамперед історія розвитку духовності індивіда. За такого підходу варті уваги такі міркування.

Стосовно тлумачення права у вітчизняній історії, то тут, насамперед, слід зважувати на спільне підґрунтя західноєвропейського і східноєвропейського права. Таким спільним підґрунтям є еллінізм, тобто культура давніх греків і римлян. Потім ретельного вивчення потребує вплив звичаєвого (народного) права, Дігест Юстиніана, «Правди Ярослава», Литовських статутів, «Саксонського зеркала», Магдебурзького права, звичаєвого козацького права, Зводу законів Російської імперії, канонічного (церковного) права та ін. на еволюцію уявлень про право у вітчизняній історії. Очевидно, що наступність і запозичення так переплетені в історії розвитку вітчизняного права, що їх іноді важко розмежувати, а споконвічне «своє» в праві України (в окремих елементах) неможливо відокремити від того, що було привнесене, пристосоване і стало «своїм». Усі ці аспекти необхідно враховувати, коли постає питання про виокремлення і збереження самобутніх ознак національної правової культури. Слід враховувати й те, чи ідеться про самобутність національної юридичної емпірії, чи про самобутність принципів національного права. Якщо в першому випадку правомірно говорити про самобутню юридичну емпірію, то в другому випадку сумнівно, бо принципи або закономірності права — це спільні ознаки, які властиві праву багатьох країн. Тож важливо дійти згоди про право на рівні принципів (доктрини, концепції), що не виключає різноманітних національних засобів досягнення єдиної мети і неповторної юридичної емпірії.

Загальні принципи права здатні відіграти вирішальну роль, коли в правовій системі мають місце випадки втручання публічної влади в усі сфери правової реальності. За умови посилення дирижизму держави збільшується число юридичних текстів, дедалі більш витончених і дедалі більш технічних. Однак регламентація, за всієї її розвиненості, не може передбачити всього, тоді як за-

гальні принципи можуть увібрати в себе велику кількість нових і непередбачених ситуацій. Така регламентація веде до юридичних прогалин чи, навпаки, до суперечностей між текстами, яких стає занадто багато, і вони нашаровуються один на одного. Для надолуження прогалин, що виникають, і подолання суперечностей, а також для того, щоб бути у всеозброєнні перед лицем нових ситуацій, необхідно дедалі частіше, ніж коли-небудь, звертатися до головних принципів, до головних концептів. Проста констатація різноманітних правил, які діють у межах правових систем, не має абсолютно ніякого інтересу, оскільки в праві якщо щось і варте уваги, так це незмінні принципи, відповідно до яких упорядковуються правила, що змінюються. Детальне протиставлення самобутніх рис на рівні юридичної техніки, узятих ізольовано від основоположних принципів, не має якого-небудь значення і просто сенсу [1, 250].

Нарешті, про такий стильоутворюючий елемент сучасного українського права, як джерела права.

Перед юристом, який розмірковує про право, постає головне питання: якою є підстава зобов'язуючої сили чинного права, у чому полягає дієвість права і які критерії такої дієвості? Це і є проблема джерел права. Ця проблема є найважливішою для всього юридичного знання; це головний об'єкт теорії держави і права, навколо якого концентруються всі інші теми цієї дисципліни. По суті, про плідність чи слабкість будь-якої правової теорії, будь-якого дослідницького методу в правознавстві говорять на підставі здатності такої теорії вирішити питання джерел права. Тож, це питання універсальне, таке, що має стосунок до будь-якого права без винятку.

Ідучи вслід за теорією «юридичного плюралізму», варто наголосити, що правова практика будь-якого суспільства охоплює різні правові устрої, які утворюють свою ієрархію і почасти конкурують при застосуванні до тотожних правових ситуацій. Порівняння правових систем не може обмежуватися кодексами і законами, але мусить охоплювати всі джерела права.

Країни з високою правовою культурою характеризуються гетерогенністю, компліментарністю і ієрархією таких джерел або форм права, як звичай, договір, законодавство, правова доктрина, судова практика. У зв'язку з цим й постає запитання: якою є підстава нормативної або зобов'язуючої сили звичаєвої, договірної, законодавчої, доктринальної судової норми?

Для того щоб відповісти на це запитання, треба заглибитися в право і спробувати з'ясувати джерело, яке живить його зобов'язуючою силою. Необхідно виявити «джерела джерел», тобто первісні і значимі самі по собі джерела, на яких ґрунтується авторитет і ефективність вторинних джерел. Априорно первісне джерело самим своїм існуванням втілює цінності, надає гарантію реальної ефективності правової норми. Таким джерелом є справедливість. Мовою філософії можна сказати й так: субстанційною сутністю права є справедливість; зовнішніми модифікаціями цієї сутності є звичай, договір, закони, правова доктрина, судова практика.

Тоді постає запитання: чи не руйнує плюралізм джерел права єдність поняття права? Ні, не руйнує, бо поєднання субстанційної сутності та зовнішніх

форм її вияву дає можливість стверджувати, що право, як явище, єдине. Іманентна єдність у розмаїтті — ось останнє слово плюралістичної теорії джерел права.

Очевидно, що плюралістична теорія джерел права значно розширює сферу юридичного досвіду; вона показує все багатство правового життя, заперечує будь-яке догматичне і статичне упередження, відкриваючи широкі перспективи цілком динамічній концепції, яка здатна служити як загальна філософська основа для позитивної науки про право (яка таким чином уникає зашкарублості своїх концепцій). Опрацювання такої плюралістичної теорії джерел права є нагальною потребою теоретиків права сьогодні в Україні.

Таким чином, можна стверджувати, що справжня цінність права може пізнаватися лише за умови подолання партикуляризму власного національного права, оскільки останнє не може бути критерієм оцінки самого себе. У зв'язку з цим, величезного значення набувають компаративно-правові дослідження, які є підставою ейдетичного вчення про право.

На підставі дослідження світоглядно-ідеологічних факторів як стильоутворюючого елемента правової системи України можна стверджувати, що першочергове місце в цій системі посідає природно-правова доктрина. Свідченням цього є закріплення чинною Конституцією таких принципів: визнання людини, її життя та здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю; верховенство права, народного суверенітету; правової держави; розподілу влади; громадянського суспільства; відповідальність держави перед особою. За умови визнання природно-правового характеру української правової системи, нормативно-теоретичне визнання права має ґрунтуватися на апіорних цінностях (безумовна самоцінність особистості, свобода волі як природжений стан людини).

Джерела права постають визначальним стильоутворюючим елементом сучасного українського права. Реалізація принципів верховенства права, правової держави, розподілу влади передбачає наявність науково обґрунтованої концепції джерел права. По-перше, існує потреба розглянути поняття та види джерел права під новим кутом зору. Процеси розбудови правової демократичної держави та громадянського суспільства вимагають адекватних форм упорядкування людських відносин. Ідеться про визнання договору, звичаю, судового рішення, принципів права самостійними джерелами права. По-друге, при опрацюванні плюралістичної теорії джерел права слід урахувувати досягнення таких наук, як антропология, етнографія, історія. Насамперед, урахування має торкатися юридичної традиції України.

Література

1. Боржель Ж.-Л. Общая теория права: Пер. с фр. — М.: NOTA BENE, 2000.
2. Хайек Ф. А. фоп. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. — М.: ИРИСЭИ, 2006.